

Stenen har alltid varit i människans tjänst, men några arkitekter har mer än andra satt sin prägel på stenarkitekturen i våra moderna svenska städer. Och de senaste årtiondena har det tillkommit flera stilbildande projekt.

TEXT PETTER EKLUND

Arkitekterna som låter stenen tala

Arkitekter och byggherrar har genom historien använt natursten som markering av hållbarhet, stabilitet och inte minst för att imponera. Borgar, kyrkor, slott, palats, banker och torg står i dag som symboler för ett mänskligt tidsperspektiv som sträcker sig över årtusenden. Stenytorna formulerar en berättelse om evighet.

Även svenska arkitekters förhållande till natursten går långt bakåt i tiden och refererar ofta till äldre byggnader och stilar. Funkishusen fick till exempel proportioner från Palladios 1500-tal, medan det postmoderna lekte med klassicismens byggbitar. Peter Celsings diabasblock på Riksbanken anspelar på renässansens rustika fasader, en sten hängd på tegelväggar för att ståta med ett evighetsperspektiv.

KYRKOR ÄR TIDSMARKÖRER, som ofta har byggts om och fått nya stilar. I Dalby, på Romeleåsen utanför Lund, ligger Sveriges äldsta byggnad och Nordens äldsta stenkyrka. Men vi kan inte se den som den såg ut för snart 1 000 år sedan.

Återbruk fanns alltså redan då och kyrkor och borgar revs och användes som stenfyndigheter. I trakten kring Lund byggdes 20 sockenkyrkor under 1100–1200-talet, men ingen av dem finns bevarad över jord.

Naturstenen var dyr och tung. Tegel

kunde tillverkas varhelst lera fanns och blev snart det vanligaste byggmaterialet i kloster, kyrkor och stadsbyggnader.

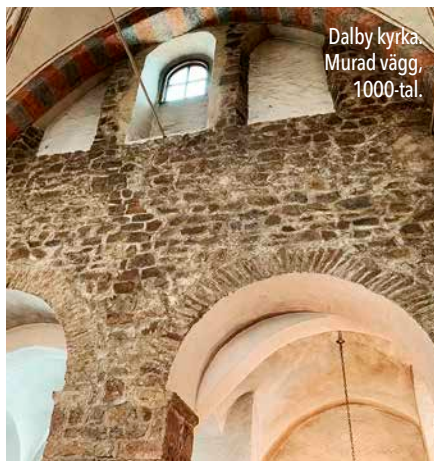
Naturstenen behöll sin status i grunder, fasader och framförför allt som utsmyckning. Den stod för en äkthet som andra material inte kunde ersätta. Det var värden som aldrig skulle vittra och försvinna.

INDUSTRIALISMEN SKAPADE stenbyggnader som ropade ut makt: banker, järnvägsstationer, skolor, administration, stadshus, fängelser. Varuhus blev den nya tidens riddarborgar medan Rådhuset i Stockholm lekte Vasaborg.

Decennierna kring sekelskiftet 1900 var en guldålder för natursten i arkitektur i Sverige. Otaliga stenbrott levererade sten och kompetensen fanns hos tusentals stenhuggare över landet. Det gick att beställa avancerade stenarbeten i en skala som är svår att förstå i dag.

Men även den nutida byggnadskonsten försöker med hjälp av naturstenen fånga den ilande tiden, både genom att blinka till äldre tider och slussa kunskapen vidare till framtiden.

Här intill presenteras några framträdande svenska arkitekter som har låtit stenen sätta avtryck i den moderna historien.

Dalby kyrka.
Murad vägg,
1000-tal.

Dalby kyrka.
Dopfund i sandsten,
1100-tal.

FOTON: BAIRUILONG/WIKIMEDIA/CC-BY-SA

GUSTAF WICKMAN

(1858–1916)

Wickman ritade Skånebanken på Drottninggatan i Stockholm. Byggnaden möter oss med excesser i röd sandsten från Övedskloster: figurer, skulpturer och ornament myllrar över den grottnliknande entrén, flankerad av bastanta pelare, som egentligen inte behövs för stålkonstruktionen. Huset byggdes 1897–1900 och är maktspråk i tidens hippaste stil: jugend. Wickman var framför allt inspirerad av den amerikanska "jugendbarockens" överdåd. Han hade vistats ett år i Chicago och sett nybyggda Auditorium building, ritad av Louis Sullivan.

Skånska banken var år 1900 landets mäktigaste affärsbank. Byggnaden flexar musklerna i Övedssandsten. Den var Wickmans första bankpalats och gav nya jobb. Han ritade ett 25-tal banker över hela landet, varav 15 nybyggnader, bland annat i Norrköping och Sundsvall. Vanan vid stora grepp gav honom även jobb som sjukhusarkitekt. På Djurgården står hans originella Skånska gruvan, en rest från Stockholmsutställningen 1897.

Skånebankens hus togs på 1970-talet över av regeringskansliet. Byggnaden är statligt byggnadsminne och ett av flera före detta bankpalats som utgör regeringskvarteren Rosenbad. Sedan 2019 pågår restaureringar av husets detaljer där Orsasandsten får ersätta den Övedssandsten som inte längre bryts.

FERDINAND BOBERG

(1860–1946)

Boberg ritade flera mäktiga stenhus. Hans genombrott är den borglika Gävle brandstation från 1891, ett av landets första hus i jugendstil. Boberg var välorienterad i utländsk arkitektur, särskilt amerikanen Henry Richardson, vars bibliotek Thomas Crane Public Library (1882) är mycket "Bobergaktigt" med valvbågar i en nyromansk stil, massiva stenvägg, hörntorn och fönster smala som skottgluggar.

Brandstationen i Gävle präglas av fönsteromfattningar och kolonner i ljus, slåthuggen Gävlesandsten. Sockeln tonar i rött. Men det handlade också om funktion. Brandfordon skulle rycka ut och Boberg lät valven sträcka sig brett åt sidorna för att ge plats åt brandvagnarna.

De breda portalerna går senare igen i Stockholms elektricitetsverk, "Gasverkets lilla dotter", som stod färdigt 1892. Portalen och fönsteromfattningarna i kalksten utfördes av Yxhults Stenhuggeri. "All stenen skall var felfri såväl i struktur (klofffri) som till huggning", anvisade Boberg. Sandstenen till det husets ornament hämtades från murarna till en tidigare byggnad på tomt. Återbruk redan då, man tager vad man finner. Bobergs nya stil fick sina slängar. En tidning skrev om "denna praktblomma, detta monstrem af konstmessighet."

Centralposthuset på Vasagatan i

FOTO: PATRIK LINDELL

Stockholm är en fanfar i natursten, invigd 1903. Boberg markerade ett nationalromantiskt släktskap genom husets likhet med vasaborgen Vadstena slott. Granitsockeln höjer sig upp mot fasaden i sandsten. Längre upp Övedssandsten och en takkupol med skiffer. Stenhuggare från C. Wienbergs Stenhuggerier fick på plats skulptera fram huvudportals berättelser om postväsendets omistliga samhällsnytta: brevdovor svepte in med kuvert, här och var en mus eller en orm, lekfullt berättat i skulpturflöden i mjuk sandsten från Övedskloster.

Även om vi i dag har CNC-maskiner som klarar allt, är vi försiktiga med ornament. De innehåller inte samma romantik, samma mänskliga insatser. "Vad är egentligen all ornamentik inom arkitekturen annat än ett skämt", skrev Boberg själv, belåtet skrockande när huset invigdes.

*klofffri

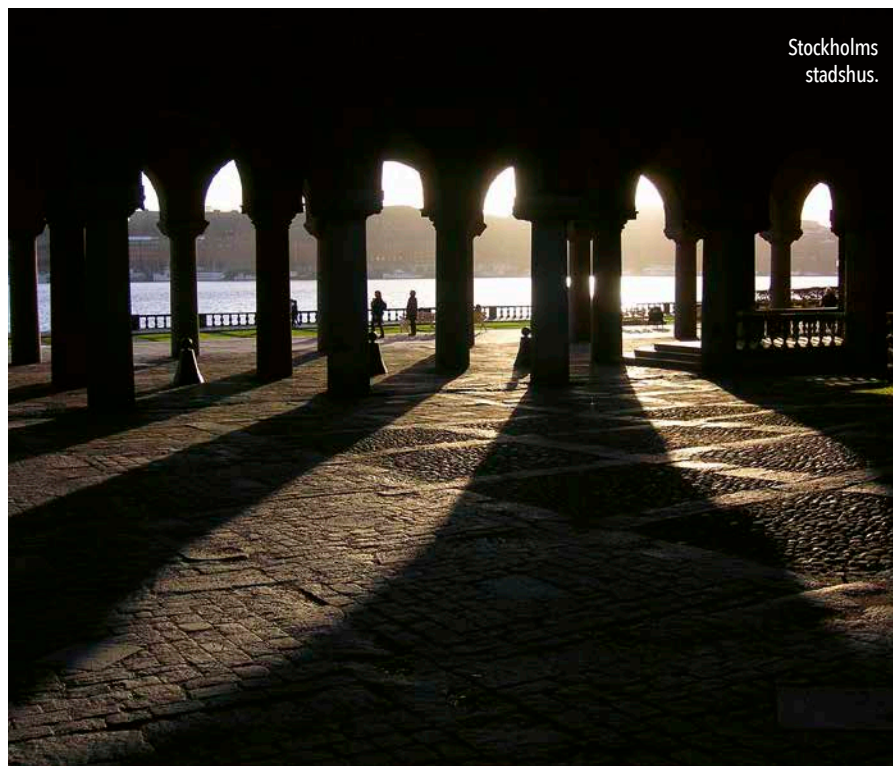

FOTO: HOIGER ELLGAARD/CC BY-SA

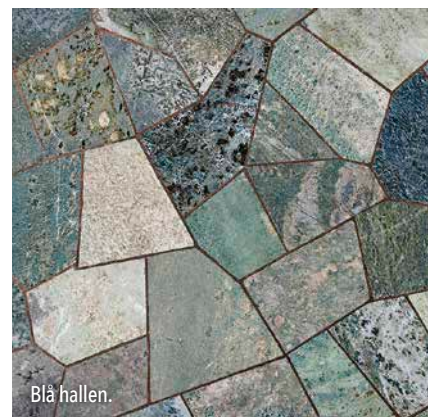

FOTO: PATRIK LINDELL

PRESSBILD

Redan då började kritiken mot honom, hans lekfullhet ansågs ”för utsökt, för ömtålig”. Stenen blev pretentiös, ekvilibristisk. I NK-varuhuset (1915) hade han sansat sig och klädde stålkonstruktionen med tung, sansad granit som talade bankernas och finansens kostymklädda språk, ett avstamp framåt. I en av hans tidigare ritningar hade varuhuset glasväggar i amerikansk stil, men han valde att gå tillbaka till sten runt mindre fönster för att skapa butiksyta inuti huset: funktionalism innan den blev stil.

RAGNAR ÖSTBERG

(1866–1945)

Östberg verkade i en tid fylld av stilmixar och historiska influenser, nationalkänslor och arts & crafts-romantisering

av medeltidens bygghyttor.

Hans mest kända byggnad är Stockholms stadshus, invigt 1926. Huset vid Riddarfjärden liksom drömmen om Venedigs palats och kyrktorn och är ett underverk av tegelbyggnadskonst. Stenarbeten i kalksten finns i pelare och portaler, som Ragner Östberg visste fungerade bra ihop med tegelväggar.

[Vår kända Falu rödfärg i kombination med vita knutar var på motsvarande sätt det fattiga Sveriges försök att härma de holländska palatsens tegel, kalkstenskolonner och fönsteromfattningar.]

Östberg sökte den gedigna enkelheten, det bästa som kunde uppnås. Det ser vi exempel på i Blå hallens golv i stadshuset. Nobelgäster och andra besökare kan ta del av Kolmårdsarmormorns hela färgskala som tillsammans med tegelröda fogar bildar ett både suveränt och abstrakt mönster.

GUNNAR ASPLUND

(1885–1940)

Asplund verkade i en kreativ spänning mellan nyklassicism och funktionalism. Han hämtade sin arkitektoniska kraft ur spänningen mellan tradition och framtidens möjligheter.

Stadsbiblioteket – ”Asplundhuset” – i Stockholm (1928) är en av Sveriges mest internationellt berömda och beundrade byggnader, en turistmagnet och ett öppet studierum för stockholmarna.

Maximalism blev minimalism på

20–30 år. Asplunds kapell för Skogskyrkogården (1935–40) är en antites till Ferdinand Bobergs prunkande byggnader, Gustaf Wickmans banker och Lars Israel Wahlmans muskulösa granitbumlingar i Engelbrektskyrkan. Materialverkan är lika intensiv och rik just genom den minimalistiska kontrollen av uttrycken. Skogskrematoriet är klätt med blåstrade skivor i gulnad Ekebergsmarmor. Det sägs att Asplund försökte färga stenen med te, men i stället färgades den varmt gul av rostkorn från sågklingorna.

Uppgiften att balansera begravningsarnas stilhet och andakt med den nästan industriella takten i kremeringarna i samma byggnad, var en komplex uppgift som löstes med Asplunds ”humanistiska arkitektur”, en inlevelsefull, förståelse av sorgens skörhet och av tröst. Arkitektoniska detaljer, humor, små fina justeringar av samvaron i kapellet gav det dess status som allkonstverk.

Det finns mycket att lära av Asplund, ”Hans verk lever”, som det står på den lilla gravplaketten intill kapellet. Han dog utarbetad när det var klart, 55 år gammal. Hit kommer studenter och arkitekter från hela världen för att uppleva det som arkitektur handlar om: att skapa mänskliga rum och stämningar.

FOTO: ANNA RUT FRIDHOLM

Riksbankens fasad, med bland annat Moheda Svart.

FOTO: HOIGER ELLGAARD/CC BY-SA

Gunnar Asplunds kapell, Skogskyrkogården.

Efter en begravning möts besökarna av begravningsplatsens regisserade natur, formgiven av Sigurd Lewerentz, "en stillhet som övergår allt förstånd".

Ett nytt, lågmålt krematorium, ritat av Johan Celsing (son till Peter Celsing), smögs som en hälsning in i skogen intill år 2014.

PETER CELSING

(1920–1974)

Celsing är, med byggnader som Kulturhuset, Riksbanken, Filmhuset och Sergels torg, en av våra mest moderna, radikala arkitekter. Han arbetade i alla slags material, men en specialitet är det hårdbrända Helsingborgsteglet i hans kyrkor.

Celsing var skolad i den långa arkitektoniska historien, och använde den på ett fritt och ledigt vis. Till hans bästa stenarbeten hör Riksbanken vid Brunkebergstorg (färdigt 1976). Ett svart block mitt i riket, rygg mot rygg med Kulturhuset och med fronten söderut mot stadens forna nöjeskvarter, redan då jämnade med marken och ersatta av hotell och banker. Det var länge en blåsig

och trist plats, som först på senare år har fått tillbaka något av sin forna glans med upplevelsehotell, restauranger och en fin omdaning av torgets hårdytor.

Riksbanken var mycket påkostad och kläddes med svart diabas med klovdytor mot slipade ytor. Varje klovyta är som ett abstrakt verk, ett landskap i evighetssten, som plötsligt liksom avslöjats och stelnat mitt i sjuttioalet.

I skissförslaget tänkte sig Celsing först gjutjärn, ett material med samma orubbliga kulturella tyngd som den svarta diabasen, skånsk storbönders förnäma gravstensmaterial. Det är en sällsamt vacker maktbyggnad. Riksbankens mörka yttre vakar över statens finanser. Husets insida är ljus, öppen och levande – det bästa sjuttioalet kunde erbjuda.

TORBJÖRN ANDERSSON & PEGE HILLINGE

I de moderna städerna består den nya bostadsarkitekturen till största delen snabbmonterade betonghus på hårdexploaterad mark, en ganska torftig, lite pixlig arkitektur som härmar hotellstandard för att få säljvärde. Inslag av

Daniaparken.

FOTO: PATRIK LINDELL

träbyggnader blir tack och lov allt vanligare och bättre.

Tätheten i de nymörka kvarteren får numera kontraster i torg och allmänna platser där natursten uppskattas och används på nytt vis, som i landskapsarkitekterna Torbjörn Andersson och PeGe Hillinges Daniaparken i Västra hamnen i Malmö (1999), en både vindpinad och populär plats för badliv och sommarhäng. Där låg tidigare en Saab-fabrik och marken lämpade sig inte för trädplanteringar.

Liksom sina föregångare behandlar Andersson och Hillinge naturstenens

ILLUSTRATION: WHITE ARKITEKTER/STOCKHOLMS STAD

olika uttryck med historisk insikt och fingertoppskänsla för materialens diskreta personligheter. De maximerar inte uttrycket som herrarna vid förra sekelskiftet, utan bygger helheter med modernt subtila effekter. Robust, hållbar granit i olika nyanser av grått och rött. Stenramper, trappor och terrasser leder ner till havet och upp till en utsiktspunkt som i fören på ett skepp. Parken fungerar som mötesplats och promenadstråk, med en vågbrytande utsida mot Öresund, där människorna möter havet. Det är Dania-parkens livspuls och förutsättning.

Torbjörn Andersson har också skapat fina torg vid Liljeholmskajen i Stockholm och Hyllie i Malmö.

WHITE VIEW, FOSTER+PARTNERS, DBOX

Slussen är det största svenska stenprojektet i efterkrigstid. Just nu vet vi inte riktigt hur det kommer att bli, när vi passerar byggerörarna och tar omvägen över "Guldbron" som inte glänser särskilt mycket med bilarna susande i mitten. Det är Stockholmsvardag, och sakta blir någonting klart. Slussen byggs för fler cyklar och färre bilar. Cykelbanorna är fina, breda som lyxiga autostrador nedåt Skeppsbron. Här och där är en bit kajfärdigställd till en slank, stram bit framtid.

I det virrvarr av kranar och gutfor-

mar som nu ligger där den trivsamt skruttiga gamla funkisrosetten en gång låg, ska Stockholm snart få plattformar och gångstråk, som i renderingarnas solsken liknar bryggor och hangarfartyg.

White skriver vagt om förvandlingen "från trafikapparat till en mänsklig miljö med ett rikt folkliv, rum för upplevelser och platser som skänker en stunds ro". Den är mycket svensk, denna förhoppning om ett myllrade folkliv. Den nya attraktiva mötesplatsen är ännu otestad och blir mer realistisk när regn och snö yr in över gångstråken.

Den gamla Slussen, Tage William-Olsson och Gösta Lundborgs klöverbladslösning (1935) var ett under av trafikplanering som egentligen inte har förbättrats. Den var på slutet även en mänsklig plats med sitt slitna mörker och sjabbiga virrvarr av kakegångar, konsertställen och utdömda butiker. Det var en rest av ett äldre Stockholm, som kunde ha rustats till en internationell juvel i funkisstil, men staden ville svepa bort det gamla.

Slussen har byggts om ungefär vart hundra år – Ferdinand Boberg ritade ett grandios, tornförsatt förslag 1912 – och varje gång har stockholmarna knotat och tyckt att det går åt helvete, men så småningom ändå växt in i platsen.

Under ytorna göms Slussens viktigaste

uppgift, att agera portvakt och nödväntil när Mälaren trycker på efter framtidens hållregn över Mälardalen. Nu kan fem gånger så mycket vatten släppas ut.

Ambitionen för naturstenen är hög, men vilken sten som ska användas, och var och hur och vem som levererar, är ett känsligt ämne. Till kajer och kajbeklädnader används traditionell granit, stabila grejer som förr i tiden, med Skarstad Röd Bohus och Tossene Grå Bohus. Den norra sidan mot Gamla stan ska bli mer rustik, den södra sidan slätare, mer elegant.

Ekonomiska kalkyler, miljöhänsyn, svensk eller utländsk sten är viktiga frågor. Återbruk av lokal sten, som gatsten, har diskuterats. Priset avgör. För varje år ökar kraven på att använda lokala material som håller för vårt klimat och minskar transportererna.

Hur har det påverkat bygget? Vilken sten kommer vi att nöta under skosulorna och vad ska vi se om vi höjer blicken mot Söders höjder? Sten, men hur och vad? Det är ett pågående äventyr. ■

MISSA INTE!

Kapitel 5. I nästa nummer av Sten som kommer i juni.